

Өс хоёонунан оёону иитии

Саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын биир саамай былыргы уонна кылгас көрүнгүнэн өс хоёонноро буолаллар. Өс хоёоно – бу дьон-аймах олоһун-дьаһабын, сирин-майгытын, быһыытын-таһаатын туһунан дирин ис хоёонноох, кылгастык уонна бэргэнник хоһуйан этии буолар.

Олоххо кырдьык баары сыаналаан, түмүктээн олохсуйбут дирин, философскай идеялар өс хоёонноругар бааллар. Н.В. Емельянов «Өс хоёоно кырдьыгы-сымыйаны, үчүгэйи-куһаҕаны тойонноон биэрэр, кылгас ох тылынан бигэргэтэр, ону таһынан кэпсэтиигэ да, сурукка да киэргэл буолар» - диэн суруйбута.

Өс хоёоно оёону сир-майгы өттүнэн иитиигэ көөмөлөөх, кини тылын байытар, сытыы, уус-уран онорор. Холобур, сүрэбэлдьиир, үлэттэн куотунар оёоёо манньк өс хоёонун туттуохха сөп: «Сүрэбэ суох сүүс сүбэлээх», «Үлэ үксэ-тыл аһыйаба үчүгэй», уо. д. а.

Өс хоёонун манньк темаларга бөлөхтүөххэ сөп:

-добордохуу туһунан;

-майгы-сигили туһунан;

-сүбэ-ама суолталаах өс хоёонноро.

Өс хоёону оёоёо билиһиннэри, кини дирин суолтатын өйдөтүү – уустук сорук. Өс хоёонун учуутал (иитээччи) тоёоостоох кэмнэ түбэһиннэрэн санатыгар, кэпсээнигэр кыбытар. Онон хаалларан кэбиспэккэ 2-3 төгул тутуннабына, туох суолталаабын оёо бэйэтэ да өйдүүр, ону быһаара сатыыр наадата суох. Уруокка, экскурсияба, аһыыр-таннар, оонньуур кэмнэ оёо учугэй-куһаҕан быһыытын, албаһы оноруутун сэмээлиирин-хайгыырын оннугар өс хоёонун таба туттара оёо өйүгэр-санаатыгар тийимтиэ, сүрэбэр-быарыгар ордук инимтиэ буолар. Оннук түгэн көстүбэтэбинэ өс хоёонунан туох эмэ ситуациялары толкуйдаан кэпсиэххэ сөп. Холобур, уус-уран айымньылар, кэпсээннэр, остуоруйалар ис хоёонноруттан булан ылан оёоёо билиһиннэриэххэ сөп. Оччоёо оёо айымньы ис хоёонун, сыалын-соругун ордук диринник өйдүүр, ылынар. Оёо суолтатын үчүгэйдик өйдөөбүт өһүн хоёонун бэриллэр ситуацияларга таба дьүөрэлиир.

«Эриэппэ» - диэн остуоруйаба «кыра да күүс- улахан көдьүүс», кутуйах кыра, күүһэ да кыра, ол эрэри кини эрэ көмөлөһөн эриэппэни кыайдылар.

«Дьиз-дьиэчээн» («Теремок») остуоруйаҕа түмүгэр бары улахан үчүгэй дьини онороллор – Норуот күүһэ – көмүөл күүһэ.

«Атас туһугар атаһа тостор». Саха атаһын туһугар тугун да харыстаабат. Дордохуу олус күүстээх, дирин ийии буолар. «ким доҕордоох, ол дьоллоох» дьини уостан түспэт бэртээхэй ырыа баар. Киһи киһиэхэ доҕор-атас буолара хоту дойдуга тыйыс айылҕатын усулуобуйатыгар олоҕу онорорго кыах биэрбитэ буолуохтаах.

«Айан аргыстаах, суол доҕордоох». Саха ханна да айаннаатын соботоҕун мунатахсыйбат.

«Алдьатар дөбөн, онорор уустук». Олоххо баар түбэлтэлэринэн кылаас чаһа бытыахха сөп.

«Ыных маньраһан, сылгы кистэһэн, киһи кэпсэтэн билсэр» дьини уопсай сокуон баар. Ол сокуон дьон сыһыанын бэрт судургутук түстээн кэбиһэр.

Сүбэлиир өс хоһоонноро: «Аччыгы аһат, тонмуту ириэр, сылайбыты сынньат», «Ойуурдаах куобах охтубат, дьонноох киһи тутайбат», «Үчүгэй майгын, көтөр кынаттын», «Аһыйах тыл минньигэс, элбэх тыл сымсах», «Кырдыабастан аргыһын, эдэртэн эйэтин ыл» «Санарыан иннинэ санаан көр».

Норуот бэйэтин өс хоһоонугар сэмэлиирэ үгэстик иһиллэр: «Күөххэ көппүт, бэлэмнэ бэрт», «Саһыл курдук ньыланнас, ыт курдук ырдырбас», «Хантайан туран силлээмэ, хараххар түһүө», «Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн». Манньык этиилэр куһаҕан кэмэлдьилээхтэргэ сытытык тийээнэр хаһан да умнуллубат кэһэлтэни буолаллар.

Саха өһүн хоһоонугар бэргэн психологическай кэтээн көрүүлэр дэлэйдэр: «Сүрүбэ суох сүүс сүбэлээх», «Акаары ахсым, киһиргэс киэбиримтиэ», «Тыла мүөттээх, сүрүбэ муустаах», «Үөмнэр да үөннээх», «Ымсыы киһи тыныгар быһахтанар», «Баһа суох маанымсык, төбөтө суох үтүөмсүк», «Тот оһо тоттук», «Куһаҕан киһи кулгааҕа кутуругун төрдүгэр», «Мэник топтутун сир уйбат». Куһаҕан быһыыттан, албас туттууттан сэрэтэр өс хоһооно: «Атабастыбын дьини атаххыттан ыллараайаһын», «Киһиргиибин дьини кирсин быстаарай», «Тиэтэйэбин дьини бытаарыан» уо.д.а.

Сүбэлиир да өс хоһооннор элбэхтэр: «Биир бэйэн биэс буолуон суоһа», «Аһыйах тыл минньигэс, элбэх тыл сымсах», «Аччыгы аһат, тонмуту ириэр», «Санарыан иннинэ

санаан көр», «Үчүгэй майгын – көтөр кынатын», «Киһи киэнин бабарыма, бэйэн киэниттэн матыан».

Сахалар былыр да, билигин да оболонууну үрдүк дьолунан аабаллара: «»Оҕолоох ыалтан уот үөрэр», «Төлкөбүн төрүөх ыччаккыттан ыйыт», «Оҕо – киһи дьоло, эрэл».

Педагогическай номохтоох өс хоһоон норуоттан сизэр-майгы иитиитигэр хайысхалаах ордук элбэх. Олор бэргэн этии күүһүнэн киһиэхэ бэрт наадалаах хаачыстыбалары: төрөөбүт дойдуга, үлэбэ таптала, кырдыксыт уонна чиеһинэй быһыыны, доборго, кэргэннэ үчүгэй сыһыаны, харыстанһан уонна кичээни буолууну, эр санааланыыны иитэргэ көмөлөһөллөр: «Үлэни хаһааныма, аһы хаһаан», «Кырдык көмүстээбэр күндү», «Үтүө киһи үгүс добордоох», «Күн курдук көнө санаалаах», «Үтүө киһи биир тыллаах», «Үтүө киһи үс үйэ тухары умнуллубат».

Өс хоһооно куһабан майгылананыны тыл кутаатынан ыраастыыр: «Албын тыла – мүөттээх», «Түөкүн үс күлүктээх», «Иһэ эриэн, үрдэ үүс», «Антах бэттэх сирэй», «Уу диэбитэ хаар, хаар диэбитэ уу».

Үлэ дьол төрдө буоларын үлэбэ сатабыл наадатын туһунан этэллир «Үлэлээ – оччоҕо өллөнүөн», «Сүрэбэ суох үлэ чэпчэкигин, ас минньигэһин талар», «Үлэ үксэ үчүгэй», «Отонноотоххо онгоойук туолар», «Кэрдигэн иннинэ кэмнээ, туттуонг иннинэ толкуйдаа».

Саха өһүн хоһоонугар өй-санаа дирин, баай буоларыгар, үөрэххэ-билиигэ ынырар түгэнэ элбэх: «Көтөр өнүнэн, киһи өйүнэн», «Сүөһү күүрүөлээбэ, киһи төбөлөөбө үчүгэй», «Күн сире сырдатар, үөрэх - киһини», «Үөрэбэ суох киһи хараба суох тэнэ», «Хараба алаа, кулгааба бүтэй».

Оскуолаба тус-туһунан майгылаах оболор үөрэнэ киирэллэр. Сыл айы үөрэтэр оболорум күннээби олохторун кэтээн көрөбүн. Өс хоһоонунан үлэни ытабын. Кылаас чаастарыгар, иллэн кэммитигэр сизэр-майгы, добордоһуу тематыгар кэпсэтэбит. Саха суруйааччыларын Амма Аччыгыһа, Петр Тобуруокап, Суорун Омоллоон айамньыларын аабабыт. Айымньы идеятын, геройдар быһыыларын-майгыларын ырытабыт. Мантан оболор өс хоһоонун сизэр-майгы, добордоһуу сыһыаныгар иитиини ылаллар. Добордоох киһи элбэби кыайарын, оттон доборо суох киһи бэйэтэ эрэ, бэйэтин эрэ туһугар сылдыар диэн өйдүүллэр.

Норуот өс хоһоонугар олобуран кырдыксыт буоларга кырдык көмүстээбэр күндү, кырдык ууга тимирбэт, уокка умайбат. Сымыйалыан – бэйэбэр куһабаны

оностуон. Сымыйаччы киһини ким да итэбэйбэт, онтон кырдыксыт киһини дьон итэбэйэр, кырдыксыт киһи элбэх добордоох буолар диэн өйдөтөбүн. «Үтүө ат биир кымньыылаах, үтүө киһи биир тыллаах» маннык киһини дьон эрэнэр. Ордук сөбүлээн көрөр мульттик геройдарын ырытыыга үлэни ытабыт. Холобур, смешариктарга хас биирдиилэригэр сөп түбэхэр өс хоһоону булабыт: Крош – элбэх добортордоох, бэһиэлэй, кэпсэтинньэн, киниэхэ – Ким добордоох ол дьоллоох диэн өс хоһоон барсар; Ньюшаба – Сатаабаты үөрэт, билбэти өйдөт; Ежикка – Абыях тыл минньигэс, элбэх тыл сымса; Барашка – Санарыан иннинэ санаан көр; Копатычка – Үлэ үксэ, тыл абыяаба үчүгэй; Лосяшка – Киһи тыла батыя; Совуньяба – Эйэбэс киһи элбэх добордоох; Пиннэ – Сүрэхтээх киһи туохтан да маппат. Ити курдук оболорбут добордохуу, үтүө-мөкү, сир-майгы туһунан өс хоһооннору билэллэр. Итини таһынан оболор бэйэ быһыытын, атын киһи доборун быһыытын сыаналыырга үөрэнэллэр.

Өс хоһооно оболор толкуйдуур дьобурдарын, обо тылын байытар уонна сиэрдээх быһыыга-майгыга иитиллэн тахсалларыгар суолтата улахан. Онон саха өһүн хоһоонугар туох барыта атыны кытта ситимнээх, төрүттээх.

Юмшанова Алевтина Дмитриевна

Арыылаах орто оскуолатын алын кылааһын учуутала

Үөһээ Дьаангы